

İNSAN HÜQUQLARI VƏ ƏTRAF MÜHİTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

AYGÜL CAHANGIROVA¹

Annotasiya

Məqalədə qeyd olunur ki, beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normalarda öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir. Dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq birliyin bütövlükdə insan həyatına təhlükə yaradan ekoloji təhlükələrin əmələ gəlməsinin və onların qarşısının alınması və onlara qarşı tədbirlər görmək kimi vəzifələri vardır. Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar ətraf mühit üçün ən təhlükəli problemlər kimi əhalinin yerdəyişməsi, resursların tükənməsi, havanın, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların məhv edilməsi, okeanın turşuluğunun artması, turşu yağışları, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin dağıdılması və yaşayış mühitlərinin dəyişməsi, meşələrin məhvi, şəhərlərin böyüməsini qeyd edirlər.

Açar sözlər: *Beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ekoloji təhlükəsizlik, qlobal problemlər, sağlamlıq hüququ, insan hüquqları, beynəlxalq standartlar, milli qanunvericilik.*

I. Giriş

Sağlam ətraf mühit hüququ insan hüquqlarına və iqlim dəyişikliyinə beynəlxalq yanaşmanın əsasını təşkil edir. Bu hüququ dəstəkləyən beynəlxalq müqavilələrə 1972-ci il Stokholm bəyannaməsi, 1992-ci il Rio Bəyannaməsi və bu yaxınlarda qəbul edilmiş Qlobal Ətraf Mühit Paktı daxildir. BMT-də 150-dən çox dövlət bu hüququ bu və ya digər formada milli qanunvericilik, məhkəmə çəkişmələri, konstitusiya hüququ, müqavilə hüququ və başqaları vasitəsilə tanımışdır. İki regional müqavilə, İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası və İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyası sağlam ətraf mühit hüququnu özündə ehtiva edir [9].

Bu gün üçün qlobal problemlərdən biri məhz ekoloji problemlərdir. Ekologiya terminini ilk dəfə alman alimi E.Hegel işlətməmişdir. Bu anlayışın hərfi mənası ev haqqında təlim deməkdir. Müasir dövrümüzdə ekologiya dedikdə, ilk növbədə, insan ekologiyası nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə ətraf mühitin həddən artıq çirklənməsi patologiyanın artmasına səbəb olmuşdur Bütün bunlar isə ekologiyada baş verən pozuntularla bağlıdır [5, s. 391].

II. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsasları

Müasir dövrdə baş verən qlobal problemlərin ətraf mühitə təsirinin artması fonunda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda əksini tapmış beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin inkişafını tələb edir. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normalarda öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir.

Müasir dövrdə aparılan araşdırmalar ətraf mühit üçün ən təhlükəli problemlər kimi əhalinin yerdəyişməsi, resursların tükənməsi, havanın, suyun çirkləndirilməsi, tullantıların artması, okean ekosisteminin pozulması, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin dağıdılması, yaşayış mühitlərinin dəyişməsi, meşələrin məhvi, şəhərlərin böyüməsini qeyd edirlər.

¹ Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu / e-mail: aygul.jahan@gmail.com

Sadalanan problemlərin demək olar ki, əksəriyyəti silahlı münaqişələrin nəticəsində yarana bilər, yəni bir tək silahlı münaqişə meyarı bu problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır.

İnsan hüquqları ideyasının əsasında dayanan iki başlıca dəyər insan ləyaqəti və bərabərlikdir. İnsan hüquqları layiqli həyat üçün vacib olan əsas standartlar kimi başa düşülə bilər, onların universallığı isə, ən azından bu sahədə bütün insanların bərabər olması ilə bağlıdır. Biz onlar arasında ayrı-seçkilik etməməliyik. Bu iki inam və ya dəyər, həqiqətən də, özünü insan hüquqları ideyasına həsr etmək üçün tələb olunan hər şeyi əhatə edir və onlar barəsində mübahisə oluna bilməz. Buna görə də, insan hüquqları dünyadakı hər mədəniyyət, hər sivil hökumət və hər əsas dindən dəstək alır. Demək olar ki, universal olaraq dövlət gücünü məhdudiyət qoyulmadan və ya birtərəfli qaydada tətbiq edə bilməz, dövlətin yurisdiksiyası altında olan bütün insanların müəyyən minimum insan ləyaqəti tələblərinə uyğun şəkildə yaşaya bilməsi üçün dövlətin gücünə müvafiq səviyyədə məhdudiyət qoyulmalıdır [8, s. 228].

Qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarının universallığı heç bir halda fərdlərin zəngin fərqliliyini və ya müxtəlif mədəniyyətləri təhlükə altına almır. Universalıq eynilik demək deyil. Fərqlilik hamının bərabər olduğu və hörmət olunduğu dünyada mümkündür. İnsan hüquqları bütün insanlara tətbiq olunan minimum standartlar kimi xidmət edir, hər bir dövlət və cəmiyyət daha yüksək və daha spesifik standartları müəyyən etməkdə və tətbiq etməkdə azaddır.

1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühit Konfransı ilə bağlı Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitin mühafizəsi üçün hüquqlara əsaslanan yanaşmanın başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər. Bu Bəyannamə belə bir prinsipi nəzərdə tuturdu: İnsan keyfiyyətli, layiqli və xoşbəxt həyat sürməyə imkan verən ətraf mühitdə azad, bərabər və müvafiq həyat şəraiti hüququna malik olmaqla, indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Dünyada yaşayan hər bir şəxsin ləyaqətlə və müvafiq həyat şəraitində ətraf mühitə dağıcı nəticələr vermədən yaşaması mümkündür. Yetərli təhsilin olmaması təmiz bir mühitin milli səviyyədə qorunmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən inkişaf prosesləri də ətraf mühitə başqa bir şəkildə təzyiq göstərir. Sənayeləşmə "inkişaf" adı ilə istehsal və istehlak zamanı havanı, suyu və atmosferi zəhərli və kimyəvi maddələrlə çirkləndirir [14].

Dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq birliyin bütövlükdə insan həyatına təhlükə yaradan ekoloji təhlükələrin əmələ gəlməsinin və onların qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək kimi vəzifələri vardır. Hər bir dövlət, eləcə də BMT (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Proqramı) təhlükələrin və zərərin baş verməsindən əvvəl müəyyən edilməsi üçün müəyyən monitorinqlər və erkən xəbərdarlıq sistemləri yaratmalıdırlar. Yaşamaq hüququ və insan həyatı hər cür iqtisadi maraqlardan və maliyyə gəlirlərindən yüksəkdə durur. Əgər dövlətlər və ya fiziki, hüquqi şəxslər ətraf mühitə ciddi ekoloji ziyan vurublarsa, bu zaman onlar mülki və ya cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Bu məsuliyyət ciddi məsuliyyətdir və burada əməlin qəsd, ehtiyatsızlıq və ya etinasızlıqdan törədilməsi vacib deyildir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə bağlı işə baxarkən göstərmişdir ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsi insanın ən vacib hüququnu, yəni yaşamaq hüququnu pozur (İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi).

İnsan və Xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında (1981-ci il) belə bir maddə vardır: Bütün insanlar onların inkişafı üçün əlverişli olan məqbul ekoloji mühitdə yaşamaladırlar.

Ətraf mühit məsələlərinə dair informasiyanın əldə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə müraciət ilə bağlı Orxus Konvensiyası 1998-ci ildə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən razılaşdırılmışdır. Konvensiya 40 ölkə, həmçinin Avropa İttifaqı tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Bu, mövcud və gələcək nəsillərdən olan hər bir kəsin öz sağlamlığına uyğun olan bir mühitdə yaşamaq hüququnu tanıyan ilk beynəlxalq sənəddir. Bu konvensiya həmçinin ətraf mühit məsələləri ilə bağlı ictimai məlumatların əldə edilə bilməsi, ekoloji qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək və ekoloji qərarlarla bağlı müstəqil məhkəmələrə çıxış imkanına malik olmaq hüququnu tanıyır. Əsasən Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri tərəfindən ratifikasiya edilməsinə və çox zəif bir monitorinq mexanizminə malik olmasına baxmayaraq, konvensiya ətraf mühit və insan hüquqlarının birləşməsi ilə qlobal əhəmiyyət daşıyır [3].

Sağlam ətraf mühit hüququ — insan sağlamlığını təmin edən ekoloji sistemləri qorumaq üçün insan hüquqları və ictimai ekoloji təşkilatlar tərəfindən müdafiə edilən insan hüququdur. Bu hüquq su və sanitariya hüququ, qida hüququ və sağlamlıq hüququ kimi digər sağlamlıq yönümlü insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə (neft, qaz və s. kimi yanacaqların yandırılması) iqlim dəyişikliyinə səbəb olan əsas insan fəaliyyətlərindəndir. İqlim dəyişikliyinə təsirləri dünyada qeyri-bərabər hiss olunur. Bərabərlik məsələsinin digər aspekti isə iqlim təsirlərinin yumşaldılma xərclərinin necə bölüşdürülməsidir. Belə ki, bu xərclərin yanacağın daha səmərəli yandırılması üçün yeni müasir texnologiyalara və ya bərpa olunan enerji mənbələrinə, məsələn külək, hidro və ya günəş enerjisinə keçidlə bağlı bölüşdürməsi çətinlik doğurur. 2011-ci ildə Dubay şəhərində keçirilən İqlim Dəyişikliyi üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının Tərəflərinin 17-ci Konfransında vəzifələrin necə bölüşdürməsi əsas müzakirə mövzusu idi və bu məsələ hələ də danışıqlar aparən şəxslər üçün bir problem olaraq qalır.

İqlim dəyişikliyi insan rifahı üçün ən böyük uzunmüddətli təhlükə ola bilər və şübhəsiz ki, bu məsələ təcili müdaxilə tələb edir. Lakin iqlim dəyişikliyinə diqqətin ayrılmasının arzuolunmaz nəticələri də ola bilər: əslində müraciət edilməli digər səbəblər olan zaman çirklənmə, həddindən artıq balıq ovu və ya şəhərlərin inkişafı kimi digər ekoloji problemlərə və ya bu təzyiqlərin təsirləri ilə müşayiət olunan iqlim dəyişikliyinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir [4].

Kioto Protokolu vasitəsi ilə (1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir) ölkələrə istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq üçün xüsusi öhdəliklər qoyulmuşdur. Kioto Protokolu çox əhəmiyyətli hesab edilir, çünki bu protokol ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə və ümumi, lakin fərqli öhdəliklərə əsaslanır.

8 dekabr 2012-ci il tarixində Qətərin paytaxtı Doha şəhərində keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) 18-ci Tərəflər Konfransı (COP18) zamanı qəbul edilmiş Doha düzəlişləri

2013-cü ildə başlayan və 2020-ci ilə qədər davam edən ikinci öhdəlik dövrünü əhatə edir. 1 yanvar 2013-cü ildən 31 dekabr 2020-ci ilədək davam edəcək Kyoto Protokolunun ikinci öhdəlik dövründə iştirakçı ölkələr istixana qazlarının emissiyalarını 1990-cı il səviyyəsindən ən azı 18% azaltmağa razılaşmışlar.

Düzəliş, iştirakçı ölkələr üçün yeni emissiya azaldılması hədəflərini ehtiva edir və bu hədəflər, ilk öhdəlik dövründəki hədəflərdən daha güclü idi.

Doha Düzəlişinin qüvvəyə minməsi üçün Kyoto Protokoluna tərəf olan ölkələrin dördü üçün onu ratifikasiya etməsi tələb olunurdu. Nəhayət, tələb olunan sayda ratifikasiya alındıqdan sonra düzəliş 31 dekabr 2020-ci ildə qüvvəyə mindi.

İkinci öhdəlik dövrünün fərqləndirici məqamlarından biri də nisbətən məhdud sayda inkişaf etmiş ölkələrin məcburi hədəfləri üzərinə götürməsi oldu. Yaponiya, Rusiya və Kanada kimi bir çox güclü dövlətlər ikinci dövr üçün öhdəlik götürmədilər.

Bu düzəliş, iqlim dəyişikliyinə qarşı beynəlxalq səyləri əks etdirir və həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin daha geniş iştirakını nəzərdə tutan Paris Sazişi kimi sonrakı müqavilələr üçün zəmin hazırlayır. İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel (İDHP) iqlim dəyişikliyinə qiymətləndirilməsi üzrə aparıcı beynəlxalq qurumdur. Bu qurum, BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) və Dünya Meteorologiya Təşkilatı (WMO) tərəfindən iqlim dəyişikliyi və onun potensial ekoloji və sosial-iqtisadi təsirləri haqqında məlumatların mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar dünyanı açıq elmi mülahizələrlə təmin etmək üçün yaradılmışdır.

İDHP-i hökumətlərarası və elmi bir orqandır. Hal-hazırda BMT-yə və WMO-ya üzv olan 194 ölkə eyni zamanda İDHP-nin üzvüdürlər və bu ölkələr iqlim dəyişikliyi anlayışına uyğun olaraq dünya üzrə ən son elmi, texniki və sosial-iqtisadi məlumatları nəzərdən keçirir və qiymətləndirirlər. İDHP-nin elmi və hökumətlərarası statusuna görə, bu qurum qərar qəbul edən şəxslərə ciddi və balanslı elmi məlumatlar təqdim etmək üçün unikal bir şərait yaradır. Bu səbəbdən Təşkilatın işi müvafiq siyasətlə bağlı olmaqdan savayı, həm neytral siyasətə və həm də təlimatsız siyasətə əsaslanır [10, s. 148].

Avropa Şurası dayanıqlı inkişafı öz gündəliyinin ilk pilləsində yerləşdiribdir. Təşkilatın siyasətinə görə, iqtisadi inkişaf bəşəriyyətin əsas nemətlərini pozmamalıdır: Məsələn, ətraf mühit və landşaftların keyfiyyəti, insan hüquqları və sosial ədalət, mədəni müxtəliflik və demokratiya kimi aktivlər. Avropa Şurası iqlim dəyişikliyini dünyanın üzləşdiyi ən ciddi ekoloji problem hesab edir, onun insan hüquqlarına təsirlərini tanıyır və bununla bağlı iki istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərir: təbii ehtiyatlar və biomüxtəlifliyin qorunması, eyni zamanda dünyanın mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin və vacibliyinin qorunması. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın mədəni dirəyi dayanıqlılıq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və mədəni müxtəlifliyi qorumaq üçün paralel cəhdləri labüd edir.

Bəzi şəxslər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası tərəfindən qorunan insan hüquqlarından birinin pozulmasına səbəb olan ətraf mühitə bağlı məsələləri Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə uğurla gətirib çıxara bilmişdir. Məhkəmənin qərarında şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququna, eləcə də ədalətli məhkəmə araşdırmasına və məhkəməyə müraciət etmək hüququna, informasiya və fikirləri qəbul etmək və yaymaq hüququna, səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququna və öz mülkiyyətindən dinc şəkildə faydalanmaq hüququna müdaxilələr müəyyən edilmişdir.

İqlim dəyişikliyi təkcə ekoloji dəyişikliklərə səbəb olmur, həm də bütün dünyada cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və hüquqi aspektlərinə təsir göstərir. İnsan hüquqları komitəsi təsdiq etmişdir ki, insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklər həm beynəlxalq, həm də milli iqlim dəyişikliyi siyasətlərini gücləndirməyə kömək edə bilər. 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsi ətraf mühitin keyfiyyətinə insan hüququnun gələcək inkişafının əsasını qoymuşdur [1, s. 21].

Ətraf mühitin mühafizəsi, adətən, insan hüquqları müqavilələrinə daxil edilmir. Əksinə, ətraf mühitin mühafizəsi bu müqavilələrin həyat, qida, su və sağlamlıq hüquqları kimi qoruduğu hüquqlardan irəli gəlir. İrəliləyərkən, iqlim dəyişikliyi siyasətinin hazırlanması kontekstində insan hüquqları hüququ beynəlxalq və milli təsirlərin azaldılması və uyğunlaşma səylərində qəbul edilə bilən fundamental insan hüquqları üçün minimum standartların müəyyən edilməsinə kömək edə bilər [12, s. 112].

İqlim dəyişikliyinin yaşamaq hüququna həm proqnozlaşdırılan, həm də müşahidə edilən təsirləri var. Yaşamaq hüququ digər hüquqların həyata keçirilmə dərəcəsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Yaşamaq hüququ Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi ilə qorunur, burada hər kəsin ayrılmaz yaşamaq hüququ vardır.

BMT-nin qlobal İqlim Dəyişikliyi Konfransının (COP29 – Tərəflərin Konfransı) 29-cu sessiyası 2024-cü ilin noyabrında Azərbaycanda keçiriləcək. COP29 Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etdikdən sonra ölkə ərazisində keçirilən ilk qlobal konfrans və ümilikdə müstəqillik dövründə ev sahibliyi edəcəyi ən böyük beynəlxalq tədbir olacaq. Bu baxımdan COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi ətraf mühit məsələləri ilə yanaşı, siyasi və iqtisadi baxımdan ölkə üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası insanın iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə 1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində imzalanmış sənəddir. COP (Conference of Parties) Tərəflər Konfransı deməkdir. Tərəflər Konfransı İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının icrasına nəzarət edən ali qərarverici orqandır. Burada tərəflər Konvensiyaya üzv olan 198 ölkədir. Əgər tərəflərin fərqli qərarı olmazsa, COP hər il keçirilir. COP-un ilk tədbiri 1995-ci ilin martında Berlində baş tutub, katibliyi Bonn şəhərində yerləşir. COP-a sədrlik rotasiya əsasında BMT-nin 5 regionunun — Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Karib Hövzəsi və Avropa (Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və digər) ölkələrinə keçir. Həmçinin bu regionlardakı qrup ölkələri arasında da sədrliklə bağlı növbələşmə mövcuddur. Azərbaycanın təşkilata sədrliyinə dair qərar da məhz Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil rəyi əsasında verilib.

İnsan hüquqlarının, xüsusilə ekoloji insan hüquqlarının formalaşmasına sahəvi rəhbər başlanğıcların — ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsiri danılmazdır. Bununla belə, ekoloji sferada həmin rəhbər başlanğıcları özündə təsbit edən kifayət qədər beynəlxalq sənədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, alimlər arasında bu sahədə fikir müxtəlifliyi hələ də davam etməkdədir. Belə ki, bəzi qrup müəlliflər ətraf mühitin mühafizəsini ayrıca rəhbər başlanğıc qismində nəzərdən keçirməklə, hətta onu beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid edirlər. Məsələn, W.E. Butlerin fikrincə, ətraf mühitin mühafizəsi prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid

edilməlidir. Çünki müvafiq rəhbər başlanğıc təbii resursların optimal istifadəsi üzrə ətraf mühitin qorunması, bərpası, yeniləşməsinə dair razılaşıdırılmış tədbirlərə ciddi əməl olunması ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarına yönəlmiş imperativ hüquqi tələbləri ifadə edir [2, s. 72-73]. Ətraf mühitin mühafizəsi prinsipini beynəlxalq hüququn əsas ümumtənzim prinsiplərindən biri kimi təhlil edən digər qrup müəlliflər tərəfindən isə həmin rəhbər başlanğıcdan irəli gələn spesifik prinsiplərin formalaşdırılması əsaslandırılır [10, s. 34-35].

Fikrimizcə, xüsusi (sahəvi) prinsiplər ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsinə dair normalar arasındakı əlaqəni təmin edir, həmçinin mövcud sahədə beynəlxalq münasibətlərin harmonizasiyasına, beynəlxalq ətraf mühit hüququnun müstəqil institutlarının formalaşmasına yardım göstərir.

Bundan əlavə, müəllif müasir beynəlxalq ətraf mühit hüququnun rəhbər başlanğıcları qismində aşağıdakı müddəaların mövcudluğunu göstərmişdir: 1) təbiətlə harmoniyada hər bir kəsin sağlam ətraf mühit hüququ; 2) fasiləsiz sosial-iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji hüquqların və insan maraqlarının prioritetliliyi; 3) təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin ayrılmaz suverenliyi; 4) davamlı inkişaf (buraya, həmçinin ekoloji-təhlükəsiz, sosial və iqtisadi inkişaf da aid edilir); 5) bərabər ekoloji təhlükəsizlik; 6) ekoloji təcavüzün qadağan olunması; 7) milli və regional səviyyədə ekoloji vəziyyət barədə müntəzəm informasiya mübadiləsi; 8) fəvqəladə ekoloji vəziyyətlərdə əməkdaşlıq; 9) ətraf mühitin mühafizəsi üzrə razılaşıdırılmış tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət; 10) ətraf mühitə transsərhəd təsirlərlə əlaqədar mübahisələrin dinc yolla həlli; 11) dövlətin yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında olan ərazidə ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə beynəlxalq məsuliyyət və kompensasiya.

O, həmçinin beynəlxalq ekologiya hüququnun (və ya müəllifin qeyd etdiyi kimi beynəlxalq ətraf mühit hüququnun) sahəvi prinsiplərinin bəzi funksiyalarının olmasını da xüsusilə vurğulamışdır: ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsi sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə optimal rejimin yaradılması; proqnozlaşdırma; beynəlxalq ətraf mühit hüququ və milli ekologiya hüququnun qarşılıqlı təsirinin yolları və perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi [11, s. 282].

Stokholm və Rio-de-Janeyro Bəyannamələrində təsbit olunmuş rəhbər başlanğıcları təhlil edən N.M. Kopilov isə beynəlxalq ekologiya hüququnun bir sıra sahəvi prinsiplərinin (transsərhəd zərərin yolverilməzliyi prinsipi, təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə rəşional istifadəsi prinsipi, Dünya okeanın ekoloji sisteminin mühafizəsi prinsipi, radio-aktiv maddələrin istifadəsi ilə əlaqədar həm dinc, həm də müharibə dövründə ətraf mühitə radioaktiv zərərinin yolverilməzliyi prinsipi, ətraf mühitə hərbi və ya düşmənçəsinə təsirin qadağan edilməsi prinsipi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipi, ətraf mühitə dəyən ziyanı görə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti prinsipi) mövcudluğunu xüsusilə vurğulamışdır.

Bundan əlavə, hüquq ədəbiyyatında ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ilə bağlı digər fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bir sıra hallarda hüquqi qüvvəsinə görə məcburi və qeyri-məcburi olmaq etibarilə, iki qrupda təsnifləşdirilən ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri İ.İ. Lukaşuk tərəfindən həm hüquq normaları (prinsip-norma), həm də qeyri-hüquqi kateqoriyalar (prinsip-ideyalar) kimi təhlil olunur [15, s. 5-6].

Bir sıra hallarda isə ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri dar mənada, daha dəqiq ifadə etsək, təbiəti mühafizənin rəhbər başlanğıcları (məsələn, dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qadağan olunması prinsipi, ətraf mühitin radioaktiv zəhərlənməsinin yolverilməzliyi prinsipi, təbii mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya digər düşmənçəsinə məqsədlərlə istifadəsinin qadağan edilməsi prinsipi) kontekstində nəzərdən keçirilir [18, s. 187]. Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsbit olunmasının beynəlxalq-hüquqi normativ əsası qismində isə 1972-ci ilin iyun ayının 5-16-da keçirilmiş İnsanın ətraf mühit problemləri üzrə Stokholm Konfransında qəbul edilmiş Bəyannamənin mühüm rolu xüsusilə göstərməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin məcmusunu özündə ifadə edən adıçəkilən beynəlxalq sənəd struktur baxımından iki hissədən — preambula və prinsiplər hissəsindən ibarətdir.

Preambulada təsbit olunan ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi Bəyannamənin 1-ci prinsipində daha da təkmilləşdirilmiş formada əks etdirilmişdir. Müvafiq normada insanın əlverişli ətraf mühit hüququndan, həmçinin onun ətraf mühitin qorunması,

yaxşılaşdırılmasına görə məsuliyyətindən bəhs edilir. Bəyannamənin 2-5-ci prinsipləri müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti, onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyini özündə təsbit edir. Belə ki, 3-cü və 5-ci prinsiplər bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, 4-cü prinsip isə canlı təbiətin qorunmasına görə məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, antropogen amil daim ikili istiqaməti özündə əks etdirmişdir. Belə ki, bir tərəfdən insanın təbii ətraf mühitdəki müsbət fəaliyyəti xüsusilə göstərməli, digər tərəfdən isə insanın təbiətə vurduğu zərər də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar insanın ətraf mühitə zərər yetirmək riski artmışdır. Çünki son dövrlər təbii obyektlərə təsir metodları intensivləşmişdir ki, bu da həmin obyektlərin özünəməxsus və dəyərli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasına daha həssas yanaşmağı tələb edir. Müvafiq obyektlərin qorunub saxlanması və bərpası məsələsi isə həm hər bir dövlətin, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin ən ümdə vəzifəsidir.

Bəyannamənin 6-cı prinsipində toksik və ətraf mühitə ziyan vurmaq qabiliyyətinə malik digər maddələrin ətraf mühitə tullanımasını qadağan edən müddəalar nəzərdə tutulur. 7-ci prinsip dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsinin tövsiyə xarakterli olmasına baxmayaraq, 7-ci prinsipin mətnində, adətən, beynəlxalq müqavilələrdə tətbiq edilən və dövlətlərin öhdəliyini müəyyən edən formuladan istifadə olunmuşdur. 7-ci prinsipdə əks olunmuş müddəalar sonralar iki mühüm beynəlxalq-hüquqi sənəddə — 1972-ci ildə qəbul edilmiş Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında Konvensiya, Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada bir daha möhkəmləndirilmişdir.

Ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasında elm və texnikanın əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayan 18-ci prinsipdə isə qeyd edilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini ətraf mühit probleminin həll edilməsinə yönəltməlidir. Həmçinin ətraf mühit problemlərinin həllində xüsusi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işinin mühüm əhəmiyyətinin olmasını əsas norma kimi özündə təsbit edən 20-ci prinsipdə elmi məlumatların, təcrübənin geniş şəkildə mübadiləsi də tövsiyə edilir. Bəyannamənin bir çox prinsipləri, o cümlədən 21-24-cü prinsipləri ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin mühüm problemlərinə həsr edilmişdir. Belə ki, Bəyannamənin 21-ci prinsipində dövlətlərin öz ərazisində təbii ehtiyatlar üzərində suverenliyinin mövcudluğundan və digər dövlətlərin təbii ehtiyatlarına, eləcə də beynəlxalq xarakterli təbii ehtiyatlara vurulan zərərə görə məsuliyyətdən bəhs edilir. Ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsində məsuliyyət probleminin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan 22-ci prinsipdə məsuliyyət və vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətlərin əməkdaşlığının mühümlüyü vurğulanır. Bəyannamənin 26-cı prinsipi isə çox mühüm global problem olan kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi və bu istiqamətdə razılaşmanın əldə edilməsinə dövlətlərin nail olması ilə bağlı müddəanın normativ təsdiqi sayılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq beynəlxalq sənəddə təsbit olunmuş prinsiplər heç də birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Belə ki, O.S. Kolbasovun fikrincə, Stokholm Bəyannaməsində mövcud olan hüquqi məzmunu malik müddəalar (7, 21-24-cü prinsiplər) istisna olmaqla, təsbit olunmuş prinsiplərin əksəriyyəti ümumi fikir, məlumat xarakteri daşıyır.

Fransız hüquqşünası A.Kiss isə Bəyannamədə təsbit olunmuş prinsiplərin ənənəvi vasitələrlə tətbiq olunmasının qeyri-mümkünlüyünə baxmayaraq, onların dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmasının vacibliyini xüsusilə vurğulamışdır. Bununla belə, müəllif həmin prinsiplərin beynəlxalq hüququn mənbəyi qismində çıxış etməsi fikrini dəstəkləyir [6, s. 6-7].

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri həmçinin BMT Baş Məclisi tərəfindən 1988-ci ilin oktyabr ayının 28-də qəbul edilmiş Ümumdünya Təbii Mühafizə Xartiyasında təsbit olunmuş və daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, burada aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdır: 1) bioloji ehtiyatlar yalnız onların təbii bərpa olunma imkanları daxilində istifadə edilməlidir; 2) torpağın istehsal qabiliyyəti onun uzunmüddətli məhsuldarlığının və üzvi maddələrin parçalanma prosesinin qorunub saxlanması, eroziyanın və öz-özünə dağılmanın istənilən başqa formalarının qarşısının alınması

üzrə tədbirlər hesabına saxlanılmalı və yaxşılaşdırılmalıdır; 3) su da daxil olmaqla dəfələrlə istifadə edilən ehtiyatlar təkrar istifadə edilməli və ya onların yenidən dövriyyəsi təmin edilməlidir; 4) bir dəfə istifadə edilən, lakin bərpa olunmayan ehtiyatlar həcmi, istehlak üçün emal olunmasının rəşional imkanları və təbii sistemlərin fəaliyyətinin vəhdəti nəzərə alınmaqla, istismar edilməlidir; 5) radioaktiv və zəhərli tullantıların ətraf mühitə atılmasına yol verməmək məqsədilə xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir; 6) təbiətə aradan qaldırıla bilməyən zərər vuracaq fəaliyyətdən çəkinmək lazımdır; 7) insanın fəaliyyəti nəticəsində tənəzzülə uğramış regionlar, onların təbii potensialı və orada yaşayan əhalinin rifah halının normal olması tələbi nəzərə alınmaqla, bərpa edilməlidir [7, s. 551-552].

1992-ci ilin iyun ayının 3-14-də Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda qəbul edilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə Bəyannamə isə dövlətlər, ictimaiyyətin aparıcı bölmələri və insanlar arasında əməkdaşlığın yeni səviyyələrinin yaradılması yolu ilə yeni, ədalətli və qlobal əməkdaşlığın qurulması məqsədini güdmüşdür. Həmin məqsədlərə nail olunması bütün xalqların mənafələrinə hörmət edilməsini və ətraf mühitin qlobal sisteminin bütövlüyünün mühafizəsini təmin etməlidir. Ətraf mühit və inkişaf haqqında Bəyannamə Yer kürəsinin bəşəriyyətin ümumi evi kimi kompleks və qarşılıqlı əlaqədə olan xarakterini əsas tutaraq, ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyadan istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində yeni prinsipləri təsbit etmişdir.

III. Nəticə

Bütün maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı ekoloji məsələlər öz həllini daha səmərəli tapır. Hər bir insan milli səviyyədə icmalarda həyata keçirilən təhlükəli fəaliyyət və materiallar haqqında informasiya da daxil olmaqla, ətraf mühitə dair dövlət orqanlarının malik olduqları informasiyaya lazımi şəkildə çıxış, eləcə də qərarların qəbulu prosesində iştirak etmək imkanına malikdir. Dövlətlər informasiyaya geniş çıxışın təmin olunması yolu ilə əhalinin məlumatlandırılmasına və iştirakına yardım göstərməlidir. Məhkəmə və inzibati sahədə araşdırmalara, o cümlədən hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinə səmərəli çıxış üçün təminat verilməlidir. Dövlətlər ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan və insan sağlamlığı üçün zərərli materialların və fəaliyyətin istənilən növlərinin digər dövlətlərə ötürülməsinin və ya yerləşdirilməsinin qarşısının alınması yaxud təşviqi üçün səmərəli şəkildə əməkdaşlıq etməlidir.

Ekoloji insan hüquqlarının formalaşması və inkişafına təkcə ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri deyil, həm də onun ayrı-ayrı institutlarının rəhbər başlanğıcları da təsir göstərir. O nu da qeyd etmək lazımdır ki, qlobal ekoloji problemlərin həllində, eləcə də ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin formalaşmasında Ətraf mühit üzrə BMT Proqramının (YUNEP) rolu danılmazdır.

Beləliklə, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ekoloji insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinə istənilən halda öz təsirini göstərməkdədir. Çünki yalnız ekoloji tarazlığın mövcud olduğu cəmiyyətdə ekoloji insan hüquqları, xüsusilə əlverişli ətraf mühit hüququnun təminindən söhbət gedə bilər.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. A. Fouillet, G. Rey, F. Laurent, G. Pavillon, S. Bellec. Excess mortality related to the August 2013 heat wave in France (аНГЛ.) // International Archives of Occupational and Environmental Health. — 2012-10-01. — Vol. 80, iss. 1. — P. 16–24. — ISSN 1432-1246. — doi:10.1007/s00420-006-0089-4
2. Butler W.E. Soviet Environmental Law as a model for other countries. Connecticut Journal of Int.Law. Vol. 4, 2019, p. 279-286.
3. Course of International Law in seven volumes. Volume 2. Ed. by I.I. Lukashuk. M" 1989
4. Gafarova Dilyara Ildusovna. The problem of the impact of climate change on human rights (rus.) // Politics, State and Law. — 2015. — Issue 6. — ISSN 2226-530
5. H. İmanov. Philosophy. Baku "Turan evi", 2005. p.415

6. Kiss A. Jh. Survey of Current Developments in International Environmental Law. Morges, 2014, 654 p.
7. Kolbasov O.S. International legal protection of the environment. M., International relations, 1982, p.237
8. Nikolaos Christidis, Peter A. Stott, Gareth S. Jones, Hideo Shiogama, Toru Nozawa. Human activity and anomalously warm seasons in Europe // International Journal of Climatology. — 2012. — Vol. 32, iss. 2. — P. 225–239. — ISSN 1097-0088. — doi:10.1002/joc.2262
9. OHCHR | Right to a healthy and sustainable environment. www.ohchr.org.
10. Patricia W Birnie, Alan E Boyle, Catherine Redgwell. International law and the environment (англ.). — Oxford University Press, 2009. — ISBN 978-0-19-876422-9
11. Statement of Sir Crispin Tickell. PK Ambassador to United Nations UN ECOSOS, 2013, May 8, p. 6-7.
12. Yerofeev B.V. Environmental law of Russia. Textbook. M., Jurist, 2016, 624 p.
13. URL: www.coastalwiki.org; www.unece.org (last access: 12.06.24).
14. URL: www.unescap.org/drrpad/publication/integra/volume2/malaysia/2my04a.htm (last access: 12.06.24).
15. URL: www.unescap.org/drrpad/publication/integra/volume2/malaysia/2my04a.htm (last access: 12.06.24).

BASIC LEGAL ASPECTS OF ORGANIZATION OF HUMAN RIGHTS AND ENVIRONMENTAL SAFETY

AYGÜL JAHANGİROVA¹

Abstract

It is noted in the article that the specific features of contractual cooperation on the issues of ensuring environmental safety as a decisive element of international legal regulation are reflected in the norms in force at the level of both the world community and individual states. Initiatives of states to conclude agreements on the issue of ensuring environmental safety at the global level, which influence the national implementation mechanism, are developing in a rising line. The states, as well as the international community as a whole, have the duties of preventing and taking measures against the occurrence of environmental hazards that threaten human life. Research conducted in the modern era has identified the most dangerous problems for the environment, such as population displacement, resource depletion, air pollution, water pollution, waste disposal, ocean acidification, acid rain, ozone depletion, global warming/climate change, biodiversity loss, and habitat alteration, they note the destruction of forests, the growth of cities.

Keywords: *International legal regulation, ensuring environmental safety, environmental safety, global problems, right to health, human rights, international standards, national legislation.*

¹ Law and Human Rights Institute / e-mail: aygul.jahan@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

АЙГЮЛЬ ДЖАХАНГИРОВА¹

Резюме

В статье отмечается, что специфика договорного сотрудничества по вопросам обеспечения экологической безопасности как решающего элемента международно-правового регулирования отражена в нормах, действующих на уровне как мирового сообщества, так и отдельных государств. По восходящей линии развиваются инициативы государств по заключению соглашений по вопросу обеспечения экологической безопасности на глобальном уровне, влияющие на национальный механизм реализации. На государствах, как и на международном сообществе в целом, лежит обязанность предотвращать и принимать меры против возникновения экологических опасностей, угрожающих жизни людей. Исследования, проводимые в современную эпоху, выявили наиболее опасные проблемы для окружающей среды, такие как перемещение населения, истощение ресурсов, загрязнение воздуха, загрязнение воды, удаление отходов, закисление океана, кислотные дожди, истощение озонового слоя, глобальное потепление/изменение климата, потеря биоразнообразия. и изменение среды обитания, они отмечают уничтожение лесов, рост городов.

Ключевые слова: *Международно-правовое регулирование, обеспечение экологической безопасности, экологическая безопасность, глобальные проблемы, право на здоровье, права человека, международные стандарты, национальное законодательство.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

¹ Институт права и прав человека / aygul.jahan@gmail.com